

การศึกษาจิตในคัมภีร์ธัมมสังคณีตามแนวปรมัตถธรรม

A Study of Consciousness in Dhammasangani According to the Principles of
Paramatthadhamma

ราเชนทร์ พงษ์วิทยานุสรณ์

นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) บัณฑิตศึกษา
วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ดังนี้ (1) เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี (2) เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชื่ออรรถสาลินี (3) เพื่อวิเคราะห์จิตในคัมภีร์ธัมมสังคณี และอรรถสาลินีตามแนวปรมัตถธรรม วิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร ผลการวิจัยพบว่า จิตคือธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ เป็นศาสตร์แห่งนามธรรม เพราะว่าจิตนี้เป็นธรรมชาติ ที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักช่ายาก ห้ามยาก ธรรมชาติของจิตนี้ ย่อมดิ้นรนไปมา เป็นธรรมชาติเที่ยวไปไกลเที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในอ้าคือร่างกาย และจิตนี้เป็นธรรมชาติที่วิจิตรและทำสิ่งอื่นๆ ให้วิจิตรด้วยจิตเมื่อกกล่าวโดยชื่อ มี 10 ประการคือ จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ และมนวิญญานธาตุ คำว่าจิต มโน วิญญาณ โดยเนื้อความมีอย่างเดียวกันคือความรู้แจ้ง ว่าโดยชาติเป็น 3 อย่าง คือเป็นกุศล อกุศล และอัปายากฤต

จิตตามหลักปรมัตถธรรม มี 4 ประเภท (1) กามาวจรจิต (2) รูปาวจรจิต (3) อรูปาวจรจิต (4) โลกุตตรจิต ในจิต 4 ประเภทเหล่านี้ จำแนกตามหลักปรมัตถธรรม ได้ดังนี้ (1) อกุศลจิต 12 (2) อเหตุกจิต 18 (3) กามาวจรโสภณจิต 24 (4) รูปาวจรจิต 15 อรูปาวจรจิต 12 และ (5) โลกุตตรจิต 8 หรือ 40 รวมเป็นจิต 89 หรือ 121 โดยความเป็นกุศล อกุศล วิบากและกิริยา

คำสำคัญ : จิต ; ธัมมสังคณี ; ปรมัตถธรรม

ABSTRACT

The purposes of this research are : (1) to study of consciousness in Dhammasangani text (2) to study of consciousness in Atthasalini Atthakathā (3) to analyze a consciousness in Dhammasangani along the principles Paramatthadhamma. This study is a documentary research. The Result of research is found as following :

This mind is Knowles as a consciousness or thought, a state of consciousness. It's immateriality science. This mind is the flickering, fickle mind, Difficult to guard, difficult to control as an arrow. By the nature of consciousness, it's faring afar, solitary, incorporeal, lying in the body. This consciousness is nature of fineness. This mind make fine of our-self and the other thing. By name this mind it's 'Citta, Mano, Manus, Hadaya, Pandara, Manayatana, Manindriya, Vinnana, Vinnanakhandha and Manovinnanadhatu', However but that the 'Citta, Mano, Vinnana' etc. An essence of consciousness means to 'know' but by rebirth along in worlds 'skillful, unskillful and the indeterminate'.

The consciousness in the principles of Paramatthadhamma, it presents four points. There are consciousness of the sense-sphere, Form-sphere consciousness, Formless-sphere resultant

consciousness and Supermundane consciousness. In these four consciousness, presents the mind as the follows : (1) twelve immoral consciousness (2) eighteen rootless consciousness (3) four twenty Sense-Sphere beautiful consciousness (4) fifteen form-sphere consciousness (5) twelve Formless-sphere resultant consciousness (6) eight or twenty Supermundane consciousness. The total there are eighty-nine or one hundred twenty-one along profitable states, unprofitable states, resultant and functional consciousness.

Keywords : Consciousness ; Dhammasangani ; Paramatthadhamma.

บทนำ

พระไตรปิฎกจัดว่าเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนาเถรวาท แบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก (วิ.ป. (บาลี) 8/828/224) บรรดาพระไตรปิฎกนั้น พระวินัยปิฎกหมายถึงคัมภีร์ที่กล่าวถึงระเบียบ แบบแผน ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ เพื่อความดีงามของหมู่สงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์ได้อยู่ร่วมกันอย่างผาสุก ช่มชื่นที่สอนยาก เพื่อให้พระสัทธรรมดำรงอยู่ถาวร ทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใส (อง.ทสก. (บาลี) 24/31/74) เป็นต้น โดยสรุปพระวินัยปิฎก ได้แก่ข้อที่พระพุทธองค์ทรงห้ามและข้อที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตนั่นเอง พระสุตตันตปิฎก เป็นคัมภีร์ที่บันทึกเกี่ยวกับประวัติ เรื่องราว เหตุการณ์ของบุคคลต่างๆ ภายในพระพุทธศาสนา ตลอดจนพระธรรมเทศนาทั้งส่วนบุคลาธิษฐานหรือหลักทางสมมติบัญญัติเป็นสำคัญ และปิฎกส่วนที่สาม คือพระอภิธรรมปิฎกนั้น หมายถึงพระธรรมเทศนาที่เป็นส่วนของธรรมาธิษฐาน เป็นปิฎกที่รวบรวมพระธรรมคำสอนซึ่งเป็นสภาวะธรรมล้วนๆ กล่าวถึงหลักการทางปรมัตถธรรมโดยเฉพาะ อภิธรรมเปรียบเหมือนกับแก่นของพระพุทธศาสนา (แก่นธรรม) เรียกว่า ‘ธรรมอันยิ่ง ธรรมอันประเสริฐ และธรรมอันวิเศษ’ (คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2558: 2) นอกจากนั้นแล้วยังสามารถที่จะสงเคราะห์พระไตรปิฎกเข้าไปในปาพจน์ ได้อีกคือพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก จัดเป็นส่วนพระธรรม ส่วนพระวินัยปิฎก จัดเป็นพระวินัย(พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551 : 103-104) การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกจัดได้ว่า เป็นการศึกษาที่อำนวยการประโยชน์มาก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุว่า การศึกษาในพระอภิธรรมปิฎกนั้นเข้าช่วยสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาในปิฎกทั้ง 2 จัดความเข้าใจผิดเกิดความเข้าใจถูกว่าความรู้ที่ตนได้รับมาจากการศึกษาเล่าเรียน พระสุตตันตปิฎกนั้น มิได้ทำให้เกิดประโยชน์เฉพาะแต่ในการตั้งตัวเป็นหลักฐาน ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น หากแต่เป็นการให้เข้าใจในความประพฤติปฏิบัติทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว เพื่อจะได้ปลีกตัวจากความชั่วแล้วมาดำเนินชีวิตตามแนวทางที่ดี นับตั้งแต่ขั้นต่ำตลอดจนขั้นสูงให้สำเร็จทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ทั้งในภพนี้และภพหน้า สำหรับความรู้ที่เกิดจากการศึกษาพระวินัยปิฎก ก็มีใช้เป็นแต่เพียงเพื่อให้มีระเบียบเรียบร้อยทางกาย และวาจาในการสมาคมที่สำคัญๆ เฉพาะหน้าเท่านั้นก็หาไม่ได้ หากแต่มุ่งหมายให้กายและวาจาบริสุทธิ์ เพื่อมิให้ตนต้องได้รับความเดือดร้อน หรือผู้อื่นได้รับความเดือดร้อน โดยอาศัยกายวาจาของตน ข้อนี้ เมื่อจะยกเปรียบเทียบแล้ว พระอภิธรรมปิฎกเหมือนรากแก้ว พระวินัยปิฎกเหมือนลำต้น พระสุตตันตปิฎกเหมือนกิ่งก้านสาขา หรือ อีกนัยหนึ่งถ้าจะเปรียบกับร่างกาย พระอภิธรรมปิฎกเหมือนกับหัวใจ พระวินัยปิฎกเหมือนกับชีวิต พระสุตตันตปิฎกเหมือนกับอวัยวะ (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจารียะ, 2556 : ค-ฆ)

พระอภิธรรมนั้นเป็นการศึกษาหลักปรมัตถธรรม มีทั้งหมด 42,000 พระธรรมขันธ์เป็นเบื้องต้น เนื้อหาสาระโดยสรุป มีเพียง 7 คัมภีร์เท่านั้น คือคัมภีร์ธัมมสังคณี คัมภีร์วิภังค์ คัมภีร์ธาทุกถา คัมภีร์บุคคัลบัญญัติบัญญัติ คัมภีร์กถาวัตถุ คัมภีร์ยมก และคัมภีร์ปฎิฐาน (วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, 2546 : 20) ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์แรกของพระอภิธรรมปิฎก เป็นคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรมอันเป็นแม่บทสำคัญของพระอภิธรรมปิฎกเรียกว่า มาติกา ไว้เป็นเบื้องต้น เป็นคัมภีร์แรกและเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดที่พระพุทธองค์ทรงแสดงก่อนเนื้อหาอื่นๆ ในบรรดาสภาวธรรมที่เรียกว่า “ปรมัตถธรรม” สภาวธรรมอันลึกซึ้ง สุขุมคัมภีร์ภาพและประเสริฐยิ่งกว่าธรรมทั้งปวงที่จะยังสัตว์ให้ไปสู่สวรรค์และ

นิพพาน อภิธรรมจึงเปรียบเหมือนกับฉัตรแก้วอันยิ่งใหญ่ที่ประเสริฐกว่าฉัตรทั้งหลาย เพราะเป็นคัมภีร์ที่มีได้กล่าวถึงแสดงสัตว์ บุคคล สถานที่และเหตุการณ์ต่างๆ เข้ามาประกอบแต่อย่างใดสิ้น นับว่าเป็นวิชาการทางพระพุทธศาสนา ล้วนๆ โดยแบ่งออกเป็นลักษณะต่างๆ เช่นแสดงวิธีว่าด้วย “การรวบรวมหัวข้อหลักธรรมแม่บท การแจกแจงปรมัตถ์ การสังเคราะห์ธรรมที่เข้ากันได้และไม่ได้ การแสดงบัญญัติ การแสดงวิธีการโต้ตอบ การยกหลักธรรมมาเป็นคู่และการแสดงเหตุปัจจัยอย่างพิสดาร” ในบรรดาสัตตปปรณปรณนั้น พระพุทธองค์ทรงเลือกแสดงหลักธรรมที่จัดเป็นกลุ่มมาติกาอันเป็นแม่บทก่อน เพื่อจะได้เรียงลำดับความสำคัญและจัดหมวดหมู่ให้ชัดเจน โดยนำเอาสาระสำคัญของอัมมสังคณี นี่เป็นพื้นฐานและนำไปแจกแจงและวิเคราะห์สังเคราะห์ในคัมภีร์อภิธรรมที่เหลือทั้ง 6 ต่อไป

ธรรมสังคณีเป็นการรวมกลุ่มธรรมะคือจัดระเบียบธรรมะต่างๆ ที่กระเจายกกันอยู่มากมายมาไว้ในหัวข้อสั้นๆ เรียกว่า *มาติกา* อัฐุสาลีนี้เป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในอัมมสังคณีแห่งพระอภิธรรมปิฎก เป็นผลงานของพระพุทธโฆสะ แต่งขึ้นโดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมาปจจริย ซึ่งนอกจากจะอธิบายคำและศัพท์เทคนิคทางจิต เจตสิก รูป นิพพาน ทางพระพุทธศาสนาในอัมมสังคณีแล้ว ยังให้ข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์อีกด้วย ทั้งนี้ คัมภีร์อัฐุสาลีเป็นที่ยอมรับศึกษาในหมู่นักศึกษาพระอภิธรรม และเป็นหนึ่งในผลงานของพระพุทธโฆสะที่เป็นที่รู้จักกันมากที่สุด (คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551 : 3)

อภิธัมมตถสังคหะเป็นผลงานของพระอนรุทธาจารย์ ชาวอินเดียใต้ (บางแห่งกล่าวว่า เป็นชาวลังกา) ไม่ปรากฏแน่ชัดว่า แต่งขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่า คงแต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 ในสมัยเดียวกับที่ พระพุทธโฆสาจารย์ แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์พระอภิธัมมตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่ รวบรวมเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก มากกล่าวไว้ แต่โดยย่อ แบ่งออกเป็น 9 ปริเฉท ถือกันว่าอภิธัมมตถสังคหะนี้เป็นเพชรน้ำเอกเล่มหนึ่งในบรรดาคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือ นอกจากพระไตรปิฎกแล้ว หนังสือที่ถือว่าเป็นเพชรน้ำเอกของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท มีอยู่ 3 คัมภีร์ คือ 1. มิลินทปัญหา 2. วิสุทธิมรรค 3. อภิธัมมตถสังคหะ

อภิธัมมตถสังคหะและอภิธัมมตถวิภาวินีฎีกาเป็นคัมภีร์ที่อธิบายอภิธรรมโดยใช้หลักปรมัตถธรรม 4 คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในการอธิบายรองรับสภาวะธรรมที่เป็นองค์ธรรมต่างๆ

ดังนั้น การศึกษาในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงตั้งประเด็นศึกษาเฉพาะเรื่องจิต (จิตปรมัตถ์) จากลำดับเนื้อหาของคัมภีร์ดังกล่าวที่ยกมาข้างต้น เพราะผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการศึกษาเพื่อจัดหมวดหมู่ของจิตปรมัตถ์ให้กระจ่างและชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจึงได้วางแนวทางในการศึกษาประเด็นสำคัญที่เป็นพัฒนาการ คือศึกษาความหมายของจิต ธรรมชาติของจิต ประเภทของจิต ลำดับขั้นภูมิของจิต ในปรากฏคัมภีร์อัมมสังคณี อัฐุสาลีนี้ อภิธัมมตถสังคหะ อภิธัมมตถวิภาวินี เป็นต้นอย่างชัดเจนตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาในงานวิจัยนี้สืบต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อัมมสังคณี
2. เพื่อศึกษาจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาอัฐุสาลีนี้
3. เพื่อวิเคราะห์จิตในคัมภีร์อัมมสังคณีและอัฐุสาลีนี้ ตามหลักปรมัตถธรรม

วิธีการศึกษา

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนการศึกษาวิจัยดังนี้

2.1 ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539

2.2 ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัมภีร์ โยชนา เป็นต้น

2.3 ศึกษาค้นคว้าหนังสือเอกสารสิ่งพิมพ์ต่างๆ ที่เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ที่ได้อธิบายเนื้อความเรื่องจิตจากพระไตรปิฎกให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่นคู่มือการศึกษาพระอภิธรรม อภิธรรมโชติกวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คู่มือการศึกษาอภิธรรม วัดระฆังโฆสิตาราม อภิธรรมมหาวิทยาลัย ตำราเรื่องอภิธรรมปิฎก ตำราเรื่องจิตวิทยาธรรมสังคณี ตำราเรื่องจิตวิทยาในพระไตรปิฎก ตำราเรื่องจิตวิทยาแนวพุทธ ตลอดถึงตำราหนังสือ วิทยานิพนธ์ รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.4 วิเคราะห์ข้อมูล จัดเรียงลำดับและแยกแยะข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้มาจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ทุติยภูมิ และหนังสือ ตำรา เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียง ให้สอดคล้องตามจุดประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้

2.5 เขียนบรรยายเนื้อหาที่ได้ทำการวิเคราะห์แล้ว และจัดทำข้อมูลเป็นรูปเล่มในแต่ละบทนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาเพื่อรายงานความก้าวหน้า และแก้ไขปรับปรุงตามข้อเสนอแนะของอาจารย์ที่ปรึกษา

2.6 สรุปการวิจัยผล และข้อเสนอแนะ แล้วนำเสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัย

อภิธรรมปิฎก เป็นการกล่าวถึงหลักธรรมล้วนๆ ไม่มีพาดพิงถึงบุคคล, เหตุการณ์ และเรื่องราวต่างๆ จะขออุปมาพอเข้าใจเป็นการเปรียบเทียบ คือบุคคลคณะหนึ่งเดินทางไปโดยรถยนต์ วินัยปิฎก เปรียบเหมือนการกล่าวถึงจรรยา มารยาทของบุคคลเหล่านั้น สุตตันตปิฎกเปรียบเทียบเหมือนการกล่าวถึงเหตุการณ์ และบุคคล ตลอดจนข้อเตือนใจที่ได้พบปะระหว่างทาง ส่วนพระอภิธรรมปิฎก เลิกพูดถึงเรื่องบุคคล แต่ พูดถึงเครื่องยนต์กลไกในรถยนต์ หรือส่วนประกอบต่างๆ ในร่างกายจิตใจคน เป็นวิชาล้วนๆ ซึ่งไม่มีนิทานหรือเรื่องสนุกอื่นๆ ประกอบ โดยทั่วไปจึงรู้สึกกันว่าอภิธรรมปิฎกเข้าใจยาก แต่ถ้าสนใจศึกษาพิจารณาหรือทำความเข้าใจตาม ก็จะทำให้เกิดความเพลิดเพลินในธรรมในหลักวิชาผู้ศึกษาอภิธรรมก็จะติดใจเพลิดเพลินในความยาก แต่มีเหตุผลเกี่ยวโยงกันหลายแง่มุม เพราะฉะนั้น ในการย่อความต่อไปนี้จะพยายามทำให้เข้าใจง่ายเท่าที่สามารถจะทำได้ ข้อความใดไม่ชัด จะทำคำอธิบายไว้ในวงเล็บในเชิงอรรถเพื่อให้เข้าใจชัดเจน ความจริงคำว่า อภิธรรม ซึ่งหมายถึง ธรรมอันยิ่งนั้น มิใช่มีแต่ในอภิธรรมปิฎกเท่านั้น แม้ในสุตตันตปิฎกก็มีอยู่ทั่วไปคือตอนใดพูดถึงหลักธรรมล้วนๆ ไม่กล่าวถึงบุคคลและเหตุการณ์ ตอนนั้นย่อมเป็นอภิธรรม ตัวอย่างข้อความในกนิยสูตรว่า ถ้ามีภิกษุ 2 รูป พูดไม่ลงกันในอภิธรรม ภิกษุ (ผู้หวังจะระงับข้อโต้เถียง) พึงเข้าไปหาภิกษุที่ว่าง่ายกว่า พูดให้รู้ถึงความต่างกันโดยอรรถและพยัญชนะ เตือนอย่าให้วิวาทกัน อันไหนถื้อมาผิดหรือเรียนมาผิด ก็พึงกำหนดไว้แล้วกล่าวแต่ที่ถูกต้องถูกวินัย ดังพุทธพจน์ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จะพึงมีภิกษุ 2 พวก ที่มีวาทะต่างกันโดยอภิธรรม บ้าง ถ้าเธอทั้งหลาย มีความคิดในโพธิปักขิยธรรม (ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งธรรมเครื่องตรัสรู้) เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ‘ท่านเหล่านั้นมีความขัดแย้งกันโดยอรรถและมีความขัดแย้งกันโดยพยัญชนะ (ม.อ.อ. (บาลี) 3/35/19,37/19) ธรรมใดที่แสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นปรมาตมสังขจะ คือตามความเป็นจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผืนแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้นๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญ นั้น เรียกว่า พระอภิธรรมปิฎก มี 42,000 พระธรรมขันธ์ พระอภิธรรมนี้เป็นพื้นฐาน ในอันที่จะสร้างสรรค์ให้มีสติ ว่องไว มั่นคง และมีปัญหาหลักแหลมพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งมี 42,000 พระธรรมขันธ์นี้ จำแนกเป็น 7 คัมภีร์มีชื่อว่า ธรรมสังคณี วิวัคค์ ธาตุกถา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน (ประพจน์ ศรีกุลกิจ, 2558 : 20-23).

ในอรรถกถาอัฐสาลินี ท่านให้ความหมายของจิตไว้ว่า คำว่า “จิต” หมายถึง ธรรมชาติที่คิด หรือรู้แจ้ง อารมณ์ ทั้งยังสังสมสันดานของตนไว้ด้วยอำนาจขวนวิธึ โดยการเสวยอารมณ์นั้น ๆ และยังถูกกิเลสทั้งหลายสังสมวิบากเอาไว้ และเป็นธรรมชาติที่วิจิตร จิตนั้น เรียกชื่อต่างออกไปด้วยอำนาจกิเลสที่ประกอบ คือ มีโลภะ โทสะ โมหะ ประกอบ เรียกชื่อว่า อกุศลจิต หรือ มีอโลภะ อโทสะ อโมหะประกอบ เรียกชื่อว่า กุศลจิต และ เรียกแยกตามภูมิที่เกิดเป็นกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต พร้อมทั้งสภาวะธรรม คือเจตสิกทั้งหลายที่สัมปยุตต์เข้าด้วย (อภิ.ส.อ. (ไทย) 1/28) โดยท่านอธิบายรายละเอียดไว้ดังนี้

คำว่าจิต (จิตต์ / จิตต) มีวินิจัยดังนี้ว่า : สภาวะที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า ย่อมคิด อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่าจิต นี้ทั่วไปแก่จิตทั้งปวง (คือวิญญาณขันธ์ทั้งหมด ที่ได้แก่ จิต 89 หรือ 121) เพราะฉะนั้น ในบทว่า จิตต์ (จิตต) นี้ จิตใดที่เป็นกุศล อกุศล และมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ จิตนั้นชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า ย่อมสังสมสันดาน (ความสืบทอดติดต่อกันอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย) ของตน ด้วยสามารถแห่งขวนวิธึ ฯ ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชาติอันกรรมและกิเลสทั้งหลายสังสมวิบาก อีกอย่างหนึ่ง จิตแม้ทั้งหมด ชื่อว่าจิต เพราะความเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร, ชื่อว่าจิต เพราะกระทำให้วิจิตร พึงทราบเนื้อความในบทว่า จิต (จิตต) นี้ ดังพรรณนามาฉะนี้ บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมีราคะก็อย่างหนึ่ง จิตมีโทสะก็อย่างหนึ่ง จิตมีโมหะก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นกามาวจรก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นรูปาวจรเป็นต้น ก็อย่างหนึ่ง จิตมีรูปเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง บรรดาจิตแม้ที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเสียวเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์กัณยนั้นแหละ ในจิตเหล่านั้น แม้ทั้งหมด หีนจิตก็อย่างหนึ่ง มัชฌิมจิตก็อย่างหนึ่ง ปณีตจิตก็อย่างหนึ่ง ถึงในจิตที่เป็นหีนจิต เป็นต้น จิตที่มีฉันทะเป็นอธิติก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีวิริยะเป็นอธิติก็อย่างหนึ่ง ฯลฯ จิตมีวิมังสาเป็นอธิติก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเหล่านั้นเป็นธรรมวิจิตร ด้วยสามารถแห่งสัมปยุตตธรรม ภูมิ อารมณ์ เป็นหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ และอธิติ ก็บรรดาจิตเหล่านั้นเป็นจิตแต่ละดวง มีใจจิตทั้งหลายเลย ถึงอย่างนั้น จิตนั้นก็ชื่อว่าจิต เพราะรวมอยู่ภายใน โดยเป็นความสภาวะวิจิตรทั้งหลาย บรรดาจิตเหล่านั้น จิตดวงใดดวงหนึ่งสมควรเรียกว่าจิต เพราะเป็นธรรมวิจิตร ชื่อว่าจิต เพราะความวิจิตรอย่างนี้ก่อน (อภิ.ส.อ. (ไทย) 1/287-288)

ถามว่า ชื่อว่าจิต เพราะทำให้วิจิตร เป็นอย่างไร ตอบว่า จริงอยู่ ชื่อว่าความวิจิตรอื่น ยิ่งกว่าจิตรกรรม ไม่มีในโลก ธรรมดาว่า ลวดลายแม้ในความวิจิตรนั้น ก็เป็นความวิจิตรคือความงดงามยิ่งนัก พวกจิตรกรเมื่อกระทำจิตรกรรมนั้นก็เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า รูปมีอย่างต่างๆ เราควรทำอย่างนี้ ในที่นี้ ดังนี้ การทำอันวิจิตร อันสำเร็จแล้วด้วยกิจ มีการเขียน การระบายสี การทำสีให้เรื่อรอง และการสลัสีเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในความวิจิตรกล่าว คือ ลวดลาย ย่อมสำเร็จแต่จิตรกรรมนั้น การเกิดขึ้นแห่งศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกอย่างนี้ ศิลปะทั้งหมดนั้น อันจิตเท่านั้นคิดว่า รูปนี้จึงมีข้างบนรูปนี้ รูปนี้จึงมีข้างล่างของรูปนี้ รูปนี้จึงมีที่ข้างทั้ง 2 ของรูปนี้แล้วจึงกระทำ จิตรกรรมนั้นอันช่างให้วิจิตรแล้ว ฉันทะ แม้จิตที่ให้สำเร็จความวิจิตร ก็ชื่อว่าจิต ฉันทะเหมือนกัน เพราะกระทำให้วิจิตรด้วยอาการอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่ง จิตนั้นแหละ ชื่อว่าวิจิตรกว่าจิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรมทุกชนิดตามที่คิด เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าลวดลายอันวิจิตรที่เขียนไว้ พวกเธอเห็นแล้วหรือ” พวกภิกษุกราบทูลว่า “เห็นแล้ว พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลวดลายอันวิจิตรที่เขาเขียนไว้เมื่อนั้นแล อันจิตนั้นเองคิดแล้ว ภิกษุทั้งหลาย จิตเท่านั้นวิจิตรกว่าภาพลวดลายอันวิจิตรเมื่อนั้นแล” (ส.ข. (ไทย) 17/100/191)

จากที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่า คำว่าจิต คือ (1) จิตคือธรรมชาติที่คิด หรือรู้แจ้งอารมณ์ (2) จิตเป็นธรรมชาติที่สังสมสันดาน (ความสืบทอด) ของตนด้วยขวนวิธึ โดยการเสวยอารมณ์ (3) จิตถูกกรรมและกิเลสสังสมวิบากเก็บไว้ (4) จิตเป็นธรรมชาติที่วิจิตร ส่วน จิตมีชื่อเรียกต่างๆ ออกไป เพราะเจตสิกที่เข้ามาประกอบ ถ้ามีอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ โมหะเข้าประกอบ ก็เป็นอกุศลจิต ถ้ามีกุศลมูลคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เข้าประกอบ ก็เป็นกุศลจิต

อนึ่ง จิตมี 4 ประเภท เพราะเรียกตามภูมิที่เกิด คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต พร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบ

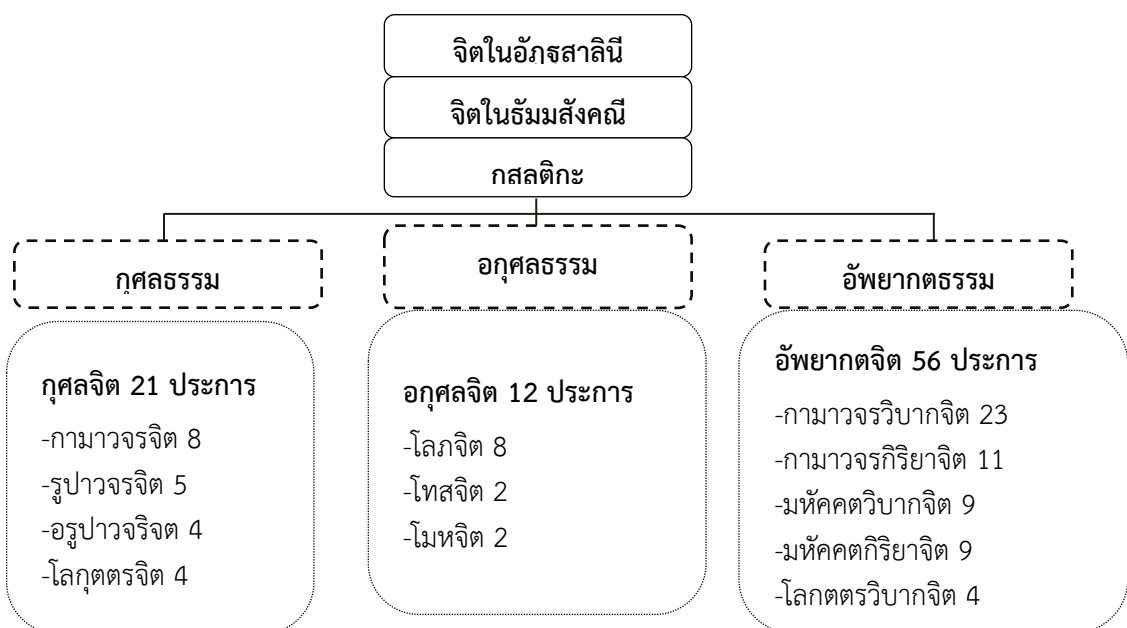
นอกจากนี้ในคัมภีร์อัฐสาลินี พระพุทธโฆสะ อธิบายลักษณะ 4 ประการคือ ลักษณะ รส ปัจจุบันฐานปัทมฐาน ไว้ดังนี้ (1) จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์ เป็นลักษณะ (อารมณ์ณวิชานนลกขณ จิตต์) (2) จิตมีความเป็นหัวหน้าเป็นกิจ (บุพพจนมรส) (3) จิตมีความเกี่ยวข้องกันสืบต่อกัน เป็นปัจจุบันฐาน คืออาการปรากฏ (สนธานปัจจุบันฐาน) (4) จิตมีนามและรูป เป็นปัทมฐาน คือเหตุใกล้ (นามรูปปัทมฐาน) จริยังอยู่ จิตที่เป็นไปในภูมิ 4 ชื่อว่า ไม่มีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะก็หาไม่ จิตทั้งหมดมีการรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้น (อภ.ส.อ. (ไทย) 1/276)

ในจิตตูปาทกัณฑ์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแบ่งการอธิบายออกเป็น 2 ประเภท กล่าวคือ 1. บทติกมาติกา 2. บทปทภาชนีย ในบทมาติกาและบทปทภาชนียนั้น ยังแบ่งออกเป็น 2 อย่างคือ ติกมาติกา และทุกมาติกา จัดเป็น 15 ปริจเฉท ติกมาติกา มี 1 ปริจเฉท ทุกมาติกา มี 14 ปริจเฉท โดยจัดตามลำดับปริจเฉท ดังนี้ 1. ติกมาติกา มี 22 ติกะ มีกุสลติกะเป็นต้น จัดเป็น 1 ปริจเฉท 2. ทุกมาติกา มี 100 ทูกะ จัดเป็น 14 ปริจเฉท (13+1) (อภ.ส.อ. (ไทย) 1/17) ฯลฯ ในมาติกาทั้ง 22 ติกะ หมายถึง บทที่แสดงหมวดหัวข้อปรมัตถธรรม มี 22 หมวด ๆ ละ 3 ซึ่งในงานวิจัยนี้ได้นำเอาหัวข้อแห่ง กุสลติกะเป็นต้น ขึ้นมาเป็นโครงสร้าง ดังนี้

กุสลติกะ กล่าวคือ หมวดธรรม 3 หมวด มีหมวดว่าด้วยกุศลเป็นต้น คือ (1) สภาวธรรมที่เป็นกุศล ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ที่สัมปยุตต์ด้วยกุศลมูล 3 คือ โลภะ โทสะ อโมหะ ได้แก่ กุสลจิตและเจตสิกที่ประกอบ เป็นธรรมฝ่ายดี เป็นสภาพทั้งบาปอันบัณฑิตเกลียดให้ไหว ให้เคลื่อนไป ให้พินาศไป (2) สภาวธรรมที่เป็นอกุศล ได้แก่ อกุสลจิต และเจตสิกที่ประกอบ เป็นธรรมฝ่ายชั่ว กรรมชั่ว คือ อกุศลมูล 3 คือ โลภะ โทสะ โมหะ หมายถึง ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อกุศล เป็นเหมือนอมิตรผู้เป็นข้าศึกต่อมิตร (3) อัปยากตะ (อัปยากฤต) ได้แก่ วิบากแห่งสภาวธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล (กุศลวิบากจิต และอกุศลวิบากจิต และกิริยาจิต) ซึ่งเป็นระดับกามาวจร รูปาวจร และ อรูปาวจร และที่มีนัยเนื่องในวิญญูทุกข์ เป็นต้น (อภ.ส.อ. (ไทย) 1/17)

จากนัยดังกล่าวจะเห็นนัยแห่งการจัดหมวดหมู่ของกุสลติกะแบ่งออกเป็น 3 คือ กุศลธรรม (กุสลา ธมมา) อกุศลธรรม (อกุสลา ธมมา) อัปยากตธรรม (อพยากตา ธมมา) ขึ้นมาเป็นมาติกาแม่บทในการอธิบายสภาวธรรมที่เป็นปรมัตถธรรมทั้งหมด

ผังแนวคิดเรื่องจิตที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาลินี

จิตตามแนวปรมัตถธรรม เพื่อให้เห็นภาพการสังเคราะห์จิตปรมัตถ์ ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณีและอัฐสาลินี ท่านพระอรุณธาทจารย์ และ ท่านพระสุเมธคณาสาหมิ จึงทำการสังเคราะห์จิตทั้งหมดลงเกณฑ์ทั้ง 9 คือ “ชาติเภทนัย ภูมิเภทนัย โสภณเภทนัย โลภียเภทนัย เหตุเภทนัย ฌานเภทนัย เวทนาเภทนัย สัมปยุตเภทนัย สังขารเภทนัย” ดังนี้

สังเคราะห์จิตทั้ง 89 หรือ 121 ประการ โดยชาติเภท (นัยแห่งจิตที่มีความต่างโดยชาติคือการเกิด) มี 4 ชาติ คือชาติอกุศล 12 ชาติกุศล 21 ชาติวิบาก 36 และ ชาติกิริยา 20

จำแนกจิต 89 โดยภูมิเภทนัย (นัยแห่งจิต แต่ละระดับตามภูมิ) มี 4 ภูมิ คือ กามาวจรภูมิ 54 รูปาวจรภูมิ 15 อรูปาวจรภูมิ 12 และ โลกุตตรภูมิ 8

จำแนกจิต 89 โดยเวทนาเภทนัย (นัยแห่งจิตที่มีเสวยอารมณ์) ได้ดังนี้ (1) สุขเวทนา มี 1 คือ สุขกาย (2) ทุกขเวทนา มี 1 คือ ทุกข์กาย (3) โสมนัสเวทนา มี 30 คือ กามโสมนัส 18, ฌานโสมนัส 12 (กามโสมนัส 18 ได้แก่ โสมนัสโลภมูลจิต 4, โสมนัสสันติธรรมะ 1, โสมนัสสทิสอุปาทะ 1, โสมนัสสมาหากุศล 4, โสมนัสสมาหาวิบาก 4, โสมนัสสมาหากิริยา 4 ส่วนฌานโสมนัส 12 นั้น ได้แก่ รูปาวจรปฐมฌาน 3, รูปาวจรทุติยฌาน 3, รูปาวจรตติยฌาน 3 และ รูปาวจรจตุตถฌาน 3) (4) โทมนัสเวทนา มี 2 คือ โทสมูลจิตทั้ง 2 ดวง (5) อุเบกขาเวทนา มี 55 คือ อุเบกขาโลภมูลจิต 4 , อุเบกขาโมหมูลจิต 2, อุเบกขาอเหตุกจิต 14, อุเบกขามหากุศล 4, อุเบกขามหาวิบาก 4, อุเบกขามหากิริยา 4, รูปาวจรปัญจฌาน 3, อรูปาวจรจิต 12 และ โลกุตตรจิต 8

จำแนกจิต 89 โดยเหตุเภทนัย (จิตที่มีเหตุประกอบ และไม่มีเหตุประกอบ) มี 2 ประเภท คือ (1) เป็นอเหตุกจิต 18 ดวง (2) สเหตุกจิต 71 ดวง

จำแนกจิต 89 โดยสังขารเภทนัย (นัยแห่งจิตที่มีเหตุกระตุ้นเตือน และไม่มีเหตุชักจูง) มี 2 ประเภท คือ (1) อสังขาริก มี 37 ดวง คือ อกุศลจิตที่เป็นอสังขาริก 7, อเหตุกจิตซึ่งจัดเป็นอสังขาริกทั้ง 18 และ กามโสมนัสจิต ที่เป็นอสังขาริก 12 (2) สังขาริก มี 52 ดวง คืออกุศลจิตที่เป็นสังขาริก 5 กามโสมนัสจิตที่เป็นสังขาริก 12 มหัคคจิต 27 และ โลกุตตรจิต 8

จำแนกจิต 89 โดยสัมปยุตต์เภทนัย (การประกอบพร้อมและไม่ประกอบพร้อมด้วย..) มี 2 ประเภท คือ สัมปยุตต และวิปยุตต ได้แก่ เป็นทวิภูมิจิตสัมปยุตต์ มี 4 คือ โลภมูลจิตที่เป็นทวิภูมิจิตสัมปยุตต์ 4 ดวง, เป็นปฏิขัมปยุตต์ มี 2 คือ โทสมูลจิตทั้ง 2 ดวง, เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตต์ มี 1 คือ โมหมูลจิตดวงที่ 1, เป็นอุทธานัจฉาสัมปยุตต์ มี 1 คือ โมหมูลจิตดวงที่ 2, เป็นญาณสัมปยุตต์ มี 47 คือ กามโสมณญาณสัมปยุตต์จิต 12 มหัคคจิต 27 และ โลกุตตรจิต 8, เป็นทวิภูมิจิตวิปยุตต์ มี 4 คือ โลภมูลจิตที่เป็นทวิภูมิจิตวิปยุตต์ 4 ดวง, เป็นญาณวิปยุตต์ มี 12 คือ กามโสมณญาณวิปยุตต์จิต 12 ดวง, เป็นวิปยุตต์จิต มี 18 คือ อเหตุกจิต 18 ซึ่งไม่มีทวิภูมิจิต ปฏิขะ วิจิกิจฉา อุทธานัจฉา หรือ ญาณ (ปัญญา) มาสัมปยุตต์ ด้วยเลยแม้แต่อย่างเดียว

จำแนกจิต 89 โดยโสภณเภทนัย (นัยแห่งความงามและไม่งามของจิต) มี 2 ประเภท โสภณจิต และ อโสภณจิต ดังนี้ (1) เป็นโสภณจิต 59 ดวง คือ กามโสภณจิต 24 , มหัคคจิต 27 และ โลกุตตรจิต 8 (2) เป็นอโสภณจิต 30 ดวง คือ อกุศลจิต 12 และ อเหตุกจิต 18

จำแนกจิต 89 โดยโลกเภทนัย (นัยแห่งจิตที่เป็นโลกียะและโลกุตระ) มี 2 ประเภท คือ โลภียะ และ โลกุตระ ดังนี้ (1) เป็นโลกียะ 81 ดวง คือกามจิต 54 และ มหัคคจิต 27 (2) เป็นโลกุตระ 8 ดวง คือ โลกุตตรจิต 8

จำแนกจิต 89 โดยฌานเภทนัย (นัยแห่งจิตที่มีฌานและไม่มีฌาน) มี 2 ประเภท คือ ฌานจิต และ อฌานจิต ได้ดังนี้ (1) เป็น ฌานจิต 27 ดวง คือ มหัคคจิต 27 (2) เป็นอฌานจิต 62 คือ อกุศลจิต 12 , กามโสมนัสจิต 24 และ โลกุตตรจิต 8

ข้อเสนอแนะ

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกเล่มแรก เรียกชื่อว่าธรรมสังคณี เป็นการอธิบายจิตเป็นหัวข้อเรียกว่า มาติกา มี 22 มาติกา มีกุสลติกะเป็นต้น คัมภีร์อัฐสาสนี เป็นคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายธรรมสังคณีให้มีความกระจ่างมากยิ่งขึ้น แบ่งเป็น 4 กัณฑ์ คือ หมวดจิตตูปาทกัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงเรื่องจิตและเจตสิก) หมวดรูปกัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงเรื่องรูป) หมวดนิคเคปกัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงติกะและทูกะรวมกันด้วยวิธีการไม่ย่อไม่พิสดารจนเกินไป) และหมวดอัฐกถากัณฑ์ (กัณฑ์ที่แสดงองค์ธรรมติกะและทูกะทั้งหมด ยกเว้นสูตรต้นติกะทูกะ)

การอธิบายจิตตามคัมภีร์ธรรมสังคณีและอรรถกถาสาสนี พระอนุรุธาจารย์สรุปลงใน “สังคหะ เรียกว่า อภิธรรมัตถสังคหะ” โดยมีเนื้อหากล่าวถึงปรมัตถธรรม 4 ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

ข้อเสนอแนะการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษาวิเคราะห์เรื่องจิตที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ และสัมโมหิโนทนี สงเคราะห์ตามชั้นธัมมอายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์
2. ควรศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ของจิตและเจตสิกที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยเมตตาของที่ปรึกษาคือพระครูพิพิธจารุธรรม, ดร., ผศ.ดร. ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ ที่ได้อนุเคราะห์ให้คำปรึกษาและให้แนะเสนอแนะมาโดยตลอด ขอกราบขอบพระคุณ พระศรีรัตนมณี (ขวัญรัก มหาวายาโม ป.ธ.9) ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช ตลอดถึงผู้บริหาร คณาจารย์ และเจ้าหน้าที่ทุกคนที่ช่วยอำนวยความสะดวกเกี่ยวกับการศึกษาค้นคว้าและเป็นที่กำลังใจ คุณค่าและประโยชน์ใดๆ อันพึงมีจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมน้อมบูชาเป็นกตเวทิตาคุณแก่ครูบาอาจารย์ บิดามารดา ญาติสนิทมิตรสหาย ที่เป็นกำลังใจในทุกๆ เรื่องรวมทั้งบูรพาจารย์ และขออุทิศผลของกรรมอันดีงามจากความรู้เกิดเกิดจากการวิจัยนี้แก่เจ้ากรรมนายเวรทั้งหลายทุกท่านเทอญ

เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2560). **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2558). **อภิธรรมปิฎก.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ. (2558). **จิตวิทยาในพระไตรปิฎก.** พิมพ์ครั้งที่ 3. พิษณุโลก : บริษัท โฟกัส พริ้นติ้ง จำกัด.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2556). **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 1-2-3.** พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์.

วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. (2546). **สารานุกรมเกี่ยวกับพระอภิธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.